

TIBET ÉS KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR

Az Unesco határozata értelmében ebben az évben, születésének 200. évfordulója alkalmából, ünnepeljük és ünneplik a világ legtöbb országában az erdélyi utazót és tudóst, az európai tibetisztika megalapítóját, Körösi Csoma Sándort.

Utazásai során, 1822. június 9-én Csoma Nyugat-Tibet fővárosába, Lehbe érkezett. Mivel kitűzött célja felé, Kelet-Turkesztánba vezető útját nem tudta folytatni, visszafordult India irányába. Útközben találkozott William Moorcroft angol kormánybiztossal, aki rábeszélte, hogy a brit-indiai kormány költségén vállalkozzék egy tibeti—angol szótár és egy tibeti nyelvtan összeállítására. Anélkül, hogy eredeti céljáról, a magyarok őshazájának kereséséről lemondott volna, Csoma elfogadta Moorcroft ajánlatát, és vele együtt visszatért Lehbe, ahol hozzáfogott a tibeti nyelv tanulmányozásához.

Ezután 1823. július 26 és 1830. november között három „tanulmányutat” tett Tibetbe, és itt először a zanglai, másodszer a puktali, harmadszor a kanumi kolostorban, összesen mintegy öt évet és tíz hónapot töltött.

Hogy az ország, amelyben megalapozta egész tudományos tevékenységét, milyen volt, azt ő maga írta meg *Tibetország földleírása* című tanulmányában. Mindenesetre települései, falvai és városai rendszerint kétezer, de gyakran háromezer métert is meghaladó magasságban fekszenek. Lakói a mongol csoporthoz tartoznak, nyelvüket a kinaival és a burmaival szokták rokonítani. Történetük a mitológia színes ködeibe vész bele, vallásuk eredetileg a totemizmus, mágia és animizmus keverékéből álló *bon-csosz volt*. Ez különleges szerepet tulajdonított az énekeknek, táncoknak, jóslásoknak, varázslatoknak, az ígézésnek, ráolvasásnak, ördögűzésnek és szellemekkel meg szörnyekkel népesítette be az egész, különben is félelmetes, zord hegyvidéket. A VI. századig az eredeti négy törzs egyesült és hatalmukat a szomszédos területekre is kiterjesztették. Ugyanakkor felkarolták a Kásmírból már korábban beszivárgó buddhizmust és átvették a 30 mással- és a 4 magánhangzóból álló írásrendszert. Mostantól kezdve Tibet további fejlődésére kitörülhetetlenül rányomta bélyegét a buddhizmus.

A buddhizmus kialakulása és hatása

Amikor Csoma a tibeti nyelvet és műveltséget kezdte tanulmányozni, csakhamar rájött, hogy ennek gyökerei India régmúltjában, az indiai vallásokban, közvetve a brahmanizmusban és közvetlenül a buddhizmusban keresendők, melyeknek hordozói az irodalmi nyelv: a *szanszkrit*, és a népnelv: a *prakrit*, illetve a vallási nyelv: a *pali*.

A brahmanizmus az i. e. II. évezred első felében Indiába behatoló, magukat árjáknak nevező, indóeurópai törzsek vallása volt. Ennek legősibb formája a mágiában, totemizmusban és a természetimádásban nyilvánult meg. Az árja törzsek a természet legyőzhetetlen erőt isteneknek tekintették és azokat női vagy férfi tulajdonságokkal ruházták fel. Amint az istennevek is bizonyítják az ősi görög, latin és hindu hitvilág, mitológia közös gyökerekre, az indóeurópai népek ősvallására vezethető vissza. Így például a latin *imber*-nek, — eső, zápor, vihar — a szanszkrit *Indra* — a villámlás, dörgés és a hatalom istene felelt meg. *Agni* — vagyis a latin *ignis* — tűz — a házi tűzhely és a házasság istene volt; *Szurya* — a latin *Sol* — a Nap, *Varuna* — a görög *Uranosz* — pedig az ég fénylő istene, stb. Ezek az istenek gyakran megváltozott tulajdonságokkal és hatáskörrel tovább éltek a brahmanizmusban és buddhizmusban.

Ismeretes, hogy az árják megérkezése előtt az Indus folyó mentén a mezopotámiai és az egyiptomi műveltségekkel vetélkedő magas civilizáció jött létre. Ez volt az ún. *Indus civilizáció* vagy régészeti elnevezéssel a *Harappai kultúra*. Ennek egyes elemeit a hódító árják is átvették és vallásukban is asszimilálták.

Az árják korai vallási hiedelmeit a himnuszokat és szertartási formulákat tartalmazó Védák (véda=tudás, tudomány) foglalták magukban. A legrégebb, az ún. Rigvéda 1028, az áldozások alkalmával énekelt, himnuszokból áll, amelyek közül egyik-másik a lírai költészet remek alkotása. A Védákat a *brahmanok*, azaz a papok szájhagyomány útján nemzedékről-nemzedékre adták át az utódoknak. A brahmanok az ősi vallásos hiedelmeket, azok filozófiai vonatkozásait a *Brahmanasba* és az *Upanisádokba* foglalták bele. Az előbbi az áldozatokra vonatkozó útbaigazításokat, magyarázatokat, az utóbbi bizonyos filozófiai tételeket és a bölcsesség keresésének módozatait tartalmazza. E szerint a világ elvi alapja, minden dolog lényege az egyetemes szellem — *brahma* —, amelynek elidegeníthetetlen része az emberi lélek vagy szellem — *atman*. Az ember célja a tökéletesedés, ha ezt életében nem érte el, akkor más-más lényben mindaddig újjászületik, amíg a célt meg nem valósítja. A brahmanizmus a társadalmat szigorúan körülhatárolt, egymástól elszigetelt társadalmi csoportokra — *varnákra* — osztotta, szentesítette a társadalmi tagozódást, és azt mindenféle előírásokkal még szigorította is, aminek eredménye a társadalmi elnyomás és kilátástalanság lett.

A fennálló társadalmi rend ellen nemcsak egyes haladó bölcséleti iskolák, hanem két igen jelentős vallási irányzat: a buddhizmus és a dzsainizmus is fellépett.

A buddhizmus alapítója Gautama Sakyamuni, vagyis a Sakya nemzetségből származó Mester volt, aki — a hagyomány szerint — a Himálája tövében, Bengália északi részén királyi családból származott, és élete az i.e. VI. század második felére és az V. század elejére tehető. A hagyomány szerint 29 éves koráig fényűző életet élt. „Azután — amint Csoma Buddháról szóló életrajzában írja — a következő események arra készítettek, hogy új életet kezdjen. Amikor szekerén üdülőligetébe hajtattott, különböző időközökben, egy öregembert, egy beteg személyt, egy tetemet és végül egy embert látott papi ruhában. Kocsisával elbeszélgetett ezekről a személyekről, és mindegyre visszatért rájuk, majd elkezdett elmélkedni az öreg korról, a betegségről, a halálról és a vallásosságról. Ezután

egy falut keresett fel, és látta a földművelők nyomorúságos helyzetét, majd ismét elmélkedni kezdett egy dzsambu-fa árnyékában... Amint hazafelé tartott, egyszerre kincsek tárultak fel előtte, amelyek önként felajánlották magukat, ő azonban elutasította ajánlkozásukat... [azután] alkalmat talált arra, hogy elhagyja a királyi székhelyet. Éjfélkor felült „Dicséretreméltó“ nevű lovára és hat mérföldet lovagolt, azután leszállt a lóról, és szolgájával hazaküldte a lovat és minden nála levő ékszert. A szolgáltól megüzente apjának és rokonainak, hogy távozása miatt ne búsuljanak, mert ő megtalálja a legnagyobb bölcsességet, és akkor majd visszatér és megvigasztalja őket“.

A hagyomány szerint hat éven át gyakorolta a yoga elmélkedést és az askétikus életet. Amikor ennek ellenére nem volt képes egyesülni az egyetemes lélekkel, lemondott önmegtartóztató életmódjáról és visszatért az emberek közé. Éppen egy pipalfa (fügefa) alatt ült, amikor egyszerre úgy érezte, hogy feleletet kapott kínzó kérdéseire, azaz „megvilágosodott“, Buddha lett. Ezután 45 éven át helységről helységre járva hirdette tanításait, melyeket csak századok múltán foglaltak írásba, ő ugyanis írott műveket nem hagyott hátra.

Az életével és tanításaival foglalkozó művek száma meghaladja az 1600-at és több mint 5000 kötetre rúgnak. Ezeket azután különböző gyűjteményekbe foglalták bele, s ezek együttesen alkotják a buddhista kánon, az ún. *Tripithakát*, azaz a „Hármaskosárt“. Az első kosár, a *Vinavapithaka*, a fegyelmi szabályzatot; a második a *Sutta-pithaka*, a tant, a *dharmát*, továbbá Buddha születéséről és életéről szóló mondákat, közmondásokat, meséket, legendákat; a harmadik az *Abhidharma-pithaka* különböző teológiai és dogmatikai kérdéseket tartalmaz. Tanításainak lényegét a neki tulajdonított első benareszi beszéd foglalja össze: „Ő, tanítványok, két véglet van, amelyeket annak, aki lemondott a világról nem szabad követnie: egyik azoknak a dolgoknak a gyakorlása, amelyek a szenvedélyekben és különösen az érzékiségben nyilvánulnak meg — ez alantalan, méltatlan, durva, gyümölcsöt nem terem és csak a világi gondolkodású emberekhez illik; a másik az önmegtartóztatás, az askétizmus szokásos gyakorlása — ez fájdalmas, értéktelen és emberhez méltatlan. Tanítványok, van egy középút, amely elkerüli a két végletet... ez az az ösvény, amely a szemet felnyitja, megértést sugároz és a lélek békéjéhez, a magasabb bölcsességhez, a teljes megvilágosodáshoz, a Nirvanába vezet“.

A különben borúlátástól és a társadalmi kérdések iránt passzívizmustól áthatott buddhizmus azt is hirdette, hogy a földön minden szenvedést szül; az élet minden baját, szenvedését az önzés, a vágyakozás, a szenvedély okozza. Ez három formában jut kifejezésre: az érzékiségben, a halhatatlanság és a vagyon utáni vágyban. Vágyaink legyőzésével azonban elérhető a magasabb rendű bölcsesség, a lélek nyugalma, a Nirvana. A boldogság tehát a Nirvanában van: ez mindannak a megszűnése, ami a létet jelenti, vagyis — az indiai hagyományoknak megfelelően — az egyetemes szellemmel (*brahma*) való egyesülés. Látható tehát, hogy végsősoron a buddhizmus gyökerei is visszanyúlnak az Upanisádokhoz.

A buddhizmus Indiában az i.e. III. század közepén, a legnagyobb indiai király, Asóka idején terjedt el, aki az egész szubkontinenst egyetlen államba egyesítette, mindenfelé buddhista kolostorokat, templomokat épít-

tetett, szerzetesrendeket alapított, és a buddhizmust missziós vallássá tette. Ennek köszönhetően aránylag rövid idő alatt India határain túl is elterjedt: Srí Lankán, Közép-Ázsiában, Kínában, Tibetben, Délkelet-Ázsiában és Japánban.

A tibeti buddhizmus vagy lámaizmus

Tibetben a buddhizmus befolyása a VII. században szilárdult meg, amikor az egyik „nagy király“, Strong-btsansgam-po, a buddhizmus két: az indiai és a kínai változatát terjesztette el, de a következő században a kínai hatást megszüntették és Indiából tudós embereket, panditokat hívtak be, akik szanszkrit nyelvből tibetire fordították a buddhista könyveket. Különösen nagy befolyása volt egy nagytudású mesternek, *Padma-szambhavának*, aki a buddhizmus külön ágát, az élvezeteket is megtűrő *tantrizmust* honosította meg, és szoros kapcsolatot létesített a nép és a kolostorok között. A IX. században a központi hatalom meggyengült, és az ország előbb kettészakadt, majd feldarabolódott és a helyi kiskirályok uralma alá került.

1207-ben Tibet önként behódolt a mongol Dzsingisz kánnak, de ennek halála után az adófizetést megtagadta. A XIII. század közepén a Koko-Nor-i mongolok uralkodója magához rendelte az egyik kolostor neves vezetőjét, Saskyát és királynak nevezte ki. Mostantól kezdve a befolyásos láma és szektája kormányozta az egész országot. Ebben az időben a tibeti buddhizmus vagy lámaizmus jelentős missziós munkát fejtett ki a mongolok között és Kína nyugati területein. Csoma külön tanulmányban foglalkozik Saskya életével.

A kolostorok befolyása Tibet egész területén szüntelenül növekedett, és vezetőiket, a lámákat Buddha megtestesítőinek kezdték tekinteni. 1474-ben az egyik láma mongol ösztönzésre a *Dalai láma* címet vette fel. A szó, mongol eredetű, és világtengerrel fordítható, vagyis azt fejezi ki, hogy e láma hatalma olyan mint az óceáné. Az V. Dalai láma (1617—1682) a kosot mongolok segítségével, Lassza és Potala székhellyel az ország teljhatalmú ura lett. Tekintélyben utána a Pancsen láma következett. Ezzel a címmel illették a Dalai láma tanítójának leszármazottait.

A buddhizmus az egész országot teletűzdelte kolostorokkal — *gom-pákkal* — és remetekunyhókkal — *ritödökkal*. A tibetiek ugyanis a kolostorokat a maguk sajátos intézményeinek, a tudós szerzeteseket pedig „tisztelőre méltó férfiaknak“ tekintették. Nem csoda, ha a társadalom élén a papság állott, amely az újkorban a lakosság mintegy 20%-át tette ki, s minden család legalább egy fiát a kolostorokba küldte. A lámaizmus azután mély gyökeret vert a mongolok és a kínaiak között is, akiknél a tibeti nyelv a középkori latin szerepét töltötte be.

Az indiai mesterek, panditok és a tibeti „magyarázók“ által tibetire fordított művek idővel egész gyűjteményekké gyarapodtak. Ezeket a IX. századtól kezdve kínai fordításokkal és tibeti eredeti művekkel egészítették ki. A XII. századig az indiai fordítások az egyes kolostorok buzgaima arányában tovább szaporodtak. A XIV. században azután az egyik neves történész, Buton, azt a megbízatást kapta, hogy az évszázadok so-

rán keletkezett műveket összefüggő sorozatokba foglalja bele. Ő azután minden fellelhető kéziratot, indiai vagy kínai fordítást és eredeti tibeti alkotást két nagy gyűjteménybe foglalta bele: a *Kanggyurba* (jelentése: lefordított törvények) és a *Sztanggyurba* (lefordított utasítások). Így kapott 1340 körül végső formát a tibeti kanon, amely a lámaizmus teológiai, filozófiai, tudományos és gyakorlati vonatkozásait szabályozta. 1728 és 1740 között, amikor a két gyűjteményt Narthangban először rendezték sajtó alá, szövegüket ismét átvizsgálták és néhány újabb művel is kiegészítették.

Mindkét gyűjtemény valóságos könyvtár: a *Kanggyur* 100, a *Sztanggyur* 225 kötetre, az előbbi, amely lényegében a *Tripitakát* foglalja magában, hét, az utóbbi három nagyobb egységre oszlik.

A két gyűjtemény főként Buddhának és tanítványainak tulajdonított szanszkrit nyelven írott vallási munkáit foglalja magában, de számos tudományos: orvosi, történelmi, filozófiai, nyelvészeti, földrajzi, csillagászati, stb. művet is tartalmaz. Vannak benne irodalmi alkotások is.

Csoma a tibetisztika megalapítója

Csoma Tibetben úgy élt, mint a kolostorok szerzetesei, csak sokkal sanyarúbb körülmények között. A hideg és a nélkülözések ellenére rendíthetetlen szorgalommal és kitartással dolgozott vállalt feladatainak teljesítésén. Itteni életéről és munkájáról G. E. Gerard doktor számol be megrázó drámaisággal, aki őt a kanumi kolostorban meglátogatta.

A mostoha körülmények ellenére szinte emberfeletti feladatokat kellett teljesítenie: először alaposan el kellett sajátítania a tibeti és a szanszkrit nyelvet, hiszen a tibeti irodalom túlnyomó részben szanszkrit művek fordítása; össze kellett állítania a tibeti—angol szótárt és nyelvtant és végül alaposan tanuimányoznia kellett a több mint egy évezredes múltra visszatekintő tibeti irodalmat.

Csoma tibeti kutatásai a két terjedelmes gyűjteményhez kapcsolódnak. Csupán három tanulmánya: Tibet földrajzáról, gyógyászatáról és egy tibeti útlevelelről írott dolgozata nem támaszkodik erre az alapvető forrásra.

A több mint harmincezer szót tartalmazó tibeti—angol szótárt (*Dictionary, Tibetan and English*) Csoma tanítója, Szangje Püncog láma segítségével állította össze. A láma elsősorban a két gyűjtemény alapján összeszedett, különböző (erkölcsi, filozófiai, vallási, művészeti, családi, rokonsági, hadi stb.) rokonítható fogalmakat szójegyzékekbe foglalta, s ezeket azután Csoma kiegészítette és betűrendbe foglalta, a 30 tibeti más-salhangzó és a 4 magánhangzó sorrendjében. A szótár teljesen eredeti alkotás, jöllehet a ferencesrendi szerzetesek, akik a XVIII. század folyamán Tibetben missziós munkát végeztek, összeállítottak már egy szótárt, amelyet 1762-ben, Rómában Giorgi pater adott ki. Ez volt az *Alphabetum Tibetanum*, amellyel Moorcroft Csomát is megajándékozta. Ez azonban nagyon kezdetleges, tudományos célokra nem használható munka volt. Egy másikat Csoma második tibeti útja alatt adtak ki a britindiai kormány költségén. Ezt kiadási helyéről *Serampoore-i Szótárnak* szokták

nevezni. Ez serr. felelt meg a kívánalmaknak, de Csoma ezt sem használhatta, mert csak azután látta miután a sajátja már elkészült.

A szótárral párhuzamosan írta meg tibeti nyelvtanát (*A Grammar of Tibetan Language in English*). Elkészítésében Csoma az európai latin, görög, angol nyelvtanok mintáját követte. Először a tibeti betűrendszert mutatja be. Ezután a betűk helyes írásával és kiejtésével foglalkozik, és feltünteti a szanszkrit szavaknak tibeti átírási módját, külön alfejezetekben tárgyalja az udvariassági kifejezéseket, majd alaposan foglalkozik az alaktan és, egész röviden, a mondattan tárgyalásával.

A második részben, az ún. *Függelékben*, mely a latin régiségtanokra emlékeztet, először a bonyolult időszámítási rendszert tárgyalja, azután a tibeti klasszikus művekből közöl érdekes szemelvényeket, s ezzel megfelelő szövegeket nyújt azok számára, akik a tibeti nyelvet el akarják sajátítani. Ilyenek például: Az erényes női tulajdonságai; Versek az arcfátyol viselése ellen; Singala király leányának, Ratnavalinak levele Shakyához; Buddha tanainak összefoglalása egy szlokában (versben):

Bűnt elkövetned nem szabad, / az erényt tökéletesen gyakorold; / teljesen győzd le vágyaidat: / ez Buddha minden tanítása. /

Ezután néhány erkölcsi törvény következik, köztük a híres arany-szabály:

Halljátok mind az erkölcsi szabályt, / s ha meghallgattátok, kövessétek jól: / Ami kellemetlen önmagadnak, / azt semmiképpen sem tedd másoknak.

Néhány szemelvény teológiai kérdéseket vet fel, mint például: Miért nevezik Istent a ritkaságok legnagyobbikának? Ki az igazi védelmező? Kinél lehet védelmet találni? Milyen a lélek természete? stb.

A nyelvtan harmadik része a különböző tibeti írásformákat szemlélteti, mintegy a tibeti írás paleográfiáját nyújtja.

A szótár és a nyelvtan 1834. januárjában jelent meg és szakkörökben csakhamar általános elismerést váltott ki.

A *Kangyur*ban egy olyan tibeti-szanszkrit szótár található, amely feltünteti a szanszkrit fogalmaknak kötelező tibeti fordítását. Csoma ezt a szótárt angollal egészítette ki, de alapok hiányában kiadására csak 1910-ben került sor, amikor E. Denison Ross az Ázsiai Társaság memoársorozatában *Sanskrit-Tibetan-English Vocabulary* címen jelentette meg.

Ez a két, illetve három alapvető munka Csomát az európai tibetisztika megalapítójává tette, és amint egyik életrajzírója, W. W. Hunter megállapította: „Csoma új és eredeti művet alkotott. A maga kezdeményezéséből felkutatta a klasszikus tibeti nyelv gazdag tárházát és a nyelvet belefoglalta szótárába meg nyelvtanába, amelyek azután a világ közös tulajdonai lettek“.

Csoma azonban nem elégedett meg a szótárak és a nyelvtan összeállításával, hanem tanulmányaiban — az európai orientalisztikában először — ismertette a két tibeti kanont és a tibeti kultúra más, fontosabb alkotásait. Útmutatásai és az általa összegyűjtött anyag alapján, H. H. Wilson, a bengáli Ázsiai Társaság titkára, később a szanszkrit nyelv tanára az oxfordi egyetemen, ismertette a két gyűjtemény szerkezetét és különböző részeinek tartalmát.

Nemsokára Csoma kidolgozta a *Kangyur*, 13 kötetből álló első részének, a *Dulvának* az elemzését. Ezt, valamint a többi tanulmányát az Ázsiai Társaság folyóiratában (*Journal of Asiatic Society of Bengal*) és

kiadványaiban jelentette meg. Itt látott napvilágot: a *Kangyur* hat másik részének és a *Sztangyur* tartalmának kivonatos ismertetése; Buddha életéről és tanításairól összeállított tanulmánya (*Notices on the Life of Shakya*), valamint a Shakya nemzetségről írott dolgozata (*Origin of Shakya Race*), amelyben az emberi történelem mitikus alakulását tárgyalja párbeszédés formában és valamilyen kezdeti aranykorszak létezését tételezi fel.

A két gyűjtemény alapján írta meg a már említett Saskya pandita művének ismertetését, amely főként bölcs mondásokat tartalmaz (*A Brief Notice of Shubasita Ratna Nidi of Saskya Pandita*). Külön tanulmányban foglalkozik a X. században keletkezett vallási rendszerrel, a *Kala Chakrával* (az idő kereke) és Adi-Buddhával, vagyis az első Buddhával, aki a buddhizmusban jelentkező monotheisztikus felfogás egyik megnyilvánulása. Jelentős a buddhizmus különböző rendszereiről írott tanulmánya (*Notices on the Different Systems of Buddhism*). Ebben a lámaizmus négy fontosabb iskoláját, irányzatát és azoknak különféle ágait ismerteti. Tibetben a legjelentősebb az ún. *mandhyamika* volt, amely valamennyi felekezet szintézisének tekinthető és lényege a *lám-rim* (a lajtorja), a fokozatos fejlődés eszméje. Ezekon kívül Csoma külön tanulmányokban tért ki a tibeti történelmi és filológiai munkákra (*Enumeration of Historical and Grammatical Works to Be Met in Tibet*). A maga korában az orientalisztika európai képviselői körében általános feltűnést keltett egy butani zászló feliratának a megfejtése, továbbá egy selyemre írott szövegfosztlány elolvasása és eredetének pontos megállapítása, amelyet sem a francia nyelvész Fourmont, sem a német Müller nem tudott helyesen megfejteni. Két kisebb dolgozata közül az egyik a tibeti papok vállszalagját, a másik a Himalája túlsó vidékén viselt buddhista amuletteket ismerteti. Tibet földrajzáról és gyógyászatáról szóló tanulmányairól már megemlékeztünk.

Szótárai és tanulmányai — hogy saját szavait használjuk — „kulcsot adtak“, azoknak a műveknek a megismertetésére és tanulmányozására, amelyek a gazdag, egyedülálló tibeti műveltséget foglalják magukban.

Tanulmányait angol és magyar nyelven lelkes életrajzírója, Duka Tivadar jelentette meg 1885-ben kiadott értékes monográfiájában, de csak kivonatosan, illetve rövidített formában. Ezért 1911-ben E. Denison Ross, indiai főiskolai tanár és az Ázsiai Társaság titkára, *Tibeti Tanulmányok* (Tibetan Studies) címen rendezte újból sajtó alá.

Végül Csomának egy másik munkaterületére szeretnénk röviden kitérni, amellyel a szakirodalom alig foglalkozott. Csoma a buddhista művek mellett, alaposan ismerte a szanszkrit szépirodalmat. Az egyik levelében (1829. január 4-i keltezésű) Gerard doktor azt állítja, hogy Csoma lelkesen foglalkozott a költészettel, sőt a Mahábhárata tibeti fordítását is megmutatta neki. A négy ládában, amelyek hátrahagyott könyveit tartalmazták, nemcsak Robertson *India Története*, hanem a Mahábhárata is ott volt négy kötetben. A tibeti zárdákban ugyanis e hőskölteménynek még olyan részei is fennmaradtak, amelyek a szanszkrit eredetiben elvesztek. A *Kangyur* nemcsak a Mahábhárata egyes részeit tartalmazza, hanem az V. században élt nagy indiai költő, Kálidásza, az ország szépségeit megörökítő *Felhőhírnök* című lírai költeményét is. Feltehető, hogy Csoma ezt is jól ismerte, valamint azt a hosszú, 300 lapra terjedő, 108 „leveles ágra“,

azaz énekre oszló költeményt is, amelyet a Kangyur 97 kötete foglal magában a *Gondolkodás fája* címen.

Csoma művei a mai napig nem avultak el és még mindig részesei a tudományos körforgásnak. Ezt bizonyítja az a tény, hogy 1957-ben *Buddha élete és tanításai* címen Calcuttában kiadták W. W. Hunternek a „zarándok tudósról“, vagyis Csomáról írt életrajzát, valamint Csoma két tanulmányát (Vö. *Buddha élete és tanításai*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1972 és 1982). E kötet megjelentetése azt bizonyítja, hogy Csoma életműve nem merült feledésbe és ma is érdemesnek tartják kiadásra. Ezután egy indiai professzor, Hirendra Nath Mukardzsa *A remete hős* címen írt róla könyvet. Ezelőtt hat évvel pedig India fővárosában, New-Delhiben, újrayomtatták Csoma tibeti—angol szótárát, ami önmagában is bizonyítja, hogy Csoma legértékesebb műve, szótára mai napig sem avult el, és világviszonylatban is azok közé a kevés számú, a kultúra közkincsét szolgáló munkák közé tartozik, amelyeknek kiadását az idők múltával is szükségesnek tartják, mintegy igazolva Csoma halálos ágyánál örökdő Archibald Campbell orvos szavait: „Csoma öröksége az emberiség javára olyan volt, hogy azt sem a moly, sem a rozsdá ki nem kezdheti“, vagy amint egy másik pártfogója, a magyar nyelvet is tanulmányozó S. C. Malan, az Ázsiai Társaság egykori titkára írta: „...Csomát az európai tibetisztikai tanulmányok megalapítójának kijáró tisztelet övezi és fogja övezni mindig is... ő volt az, aki az alapokat lefektette, mások csak építettek arra“.

SZABÓ DEZSŐ

A KOLOZSVÁRI UNITÁRIUS TEMPLOM KRIPTÁJA

Az 1792—1796 években épült templom alatt egy 180 m² területű kriptá is készült. A sírbolt négy, észak-dél irányú, félkör boltozatú fülkéből áll, melynek méretei különböznek (Lásd a templom és kriptá alaprajzán az A, B, C és D jelzésű ábrát.) Az „A“ fülke hossza 13 m, szélessége 4 m és magassága 2,5 m. A „B“ fülke hossza 16 m, szélessége 2,5 m és magassága 3 m. A „C“ fülke hossza 10 m, szélessége 3,5 m és magassága 2,5 m. A „D“ fülke hossza 7,5 m, szélessége 1,5 m és magassága 3,5 m. A kriptá fülkéit egy kelet-nyugat irányú 2 m széles folyosó keresztezi, melynek mindkét végében egy-egy szellőztető ablak volt. Az eredeti lejárát a templom nyugati oldalhajó első oszlopkötegénél a „D“ fülkébe vezetett. Ezt 1807-ben a gubernium rendeletére¹ befalazták és helyette ki-
vül, a keleti szellőztető ablaknyílás helyén képeztek ki egy új lejáratot, melyet befalazva tartottak és csak temetkezések alkalmával nyitottak ki.² 1946-ban a nyugati szellőztető ablakot is befalazták. A dolgozat célja, a templom kriptájába történt temetkezések ismertetése.

A hiányos anyakönyvi bejegyzések miatt az egyházközség levéltárában található három névjegyzékre támaszkodunk. Az elsőt Szász Mózes